

УДК 902/904. 913.1/913.8

AVARS IN THE TISZA-DANUBE BASIN: SECRETS OF A DISAPPEARED ETHNIC GROUP**АВАРИ В ТИСО-ДУНАЙСЬКОМУ БАСЕЙНІ: ТАЄМНИЦІ ЗНИКЛОГО ЕТНОСУ****Реняк Р.С./Пеняк П.С.***candidate of historical science/канд. істор. наук**head researcher/ ст. наук. співроб.*

ORCID: 0000-0002-9168-4123

*I.Kripyakevich Institute of ukrainian studies NASU**Uzhhorod, Universitetska 21**Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ**Ужгород, Університетська 21*

Анотація. Стаття присвячена історії створення на теренах Тисо-Дунайського басейну могутнього політичного об'єднання - Аварський каганат, головною функцією якого стало здійснення грабіжницьких військових набігів. Розглядається військова організація авар, етнічний склад населення каганату, відносини авар зі слов'янами. Використано і археологічні дані, які свідчать про особливості матеріальної та духовної культури кочівників-аварів.

Ключові слова: авари, Тисо-Дунайський басейн, аварський каганат, слов'яно-аварські могильники.

Вступ.

Ще зі шкільної лавиці кожен з нас багато чув про загадковий народ аварів та його навалу на землі Східної та Центральної Європи, яка супроводжувалася руйнуваннями, пограбуваннями, вбивствами. Авари (у перекладі з тюрк. *avara* означає «бродяга», «задира», «нероба», «гультьй») – це великий племінний союз, провідну роль в якому відігравали тюркомовні племена [9]. Вперше згадуються в звіті Пріска Панійського про посольство до гунів (середина V ст.), пізніше відомості про аварів знаходимо у Феофілакта Симокатти, Менандра, Іоанна Ефеського, в хроніці Фредегара, в збірнику грузинських літописів "Картліс Цховребе". Давньоруські літописи називають аварів обрами [2, с. 7].

Основний текст.

Питання про походження авар і сьогодні залишається дискусійним. Існує, наприклад, думка про тотожність їх з жужанями (жоужань, жуаньжуань, жужу, жуй-жуй) – союзом кочових племен, які проживали в степах Західної Маньчжурії, Монголії і Туркестану в ранньому середньовіччі. В середині VI ст. союз розпався. У древніх тюркських рунічних текстах вони носять назву "апар-апурим", це дозволяє висловити припущення, що назва "авари" була одним із племінних імен авар (апар-авари).

Авари, які до того кочували в Уральсько-Каспійських степах, близько 557 року перейшли Волгу, де підкорили своїх родичів-тюрків, нащадків гуннів-утригурів й кутригурів Приазов'я. У 558 році вони укладають угоду з Візантією щодо недоторканості кордонів останньої за умови сплати нею щорічної данини, а наступного року в союзі з кутригурами нанесли удар антському племінному союзу, який виявився не готовим до відсічі агресії і просунулися до гирла Дунаю. Звідси вони здійснили ряд набігів на північ, за Карпати, в тому числі в райони розселення літописних хорватів і дулібів. Ось що про це повідомляє літопис:

«...обри воювали проти слов'ян і прилучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, - і так мучили вони дулібів» [2, с. 7]. В результаті, за повідомленням сучасника цих подій Іоанна Ефеського, авари значно посилилися за рахунок завойованих етносів.

Аварські походи привели не тільки до зникнення політичної цілісності антської конфедерації, а й до істотних змін в межах об'єднання склавів, до складу якого входили союзи хорватів та дулібів. У 566-567 роках авари в союзі з лангобардами розбивають гепідів Трансильванії, які орієнтувалися на Візантію, захоплюють пасовиська Потисся та Середнього Подунав'я (Паннонія) і підкорюють місцевих склавів [1, с. 12]. З цього часу головним об'єктом аварської експансії, в здійсненні якої найактивнішу участь брали і залежні слов'яни Центральної Європи, стають балкано-дунайські володіння Візантії. Протягом 574-578 років, скориставшись переселенням лангобардів до Італії, авари оволоділи всім Задунав'ям, яке перетворилося в основне ядро їх нападів на візантійські володіння.

Після ряду походів і приєднання нових племен (в тому числі деяких слов'янських) у 60-х роках VI ст. в Паннонії авари створили крупне політичне об'єднання типу "варварських імперій" - Аварський каганат, який очолював хан Баян [10]. Слабкість економічної бази аварів, обумовлена екстенсивністю кочового скотарського господарства, визначила характер створеного ними об'єднання, головною функцією якого стало здійснення грабіжницьких військових набігів. Здобич, захоплена під час цих походів, була одним із важливих джерел отримання матеріальних благ. Авари не змішувалися з підвладним їм осілим населенням, запозичуючи в нього тільки окремі елементи матеріальної культури (кераміку) і, в свою чергу, передаючи йому зброю (стріли) чи побутові предмети (наприклад, особливої форми поясні пряжки).

Постійних кордонів каганат не мав. Із Паннонії авари здійснювали набіги на слов'ян, лангобардів, франків, а також на Візантію. Їх влада поширилася на територію від Альп до Північного Причорномор'я із заходу на схід і від Карпат до Адріатичного моря і Нижнього Подунав'я з півночі на південь. Однак контроль над величезним регіоном був тимчасовим і слабким. Саме об'єднання трималося лише на військовому підкоренні різних племен і підкупі племінної верхівки. Це і визначило внутрішню слабкість і недовговічність каганату.

Військова організація аварів мала свої особливості, пов'язані зі скотарсько-кочовим способом життя. Їх роди і племена, головним багатством яких були табуни коней, утворили окремі одиниці у війську, організованому по десятичній системі (тисяча, десять тисяч). В силу кочового характеру господарства всі родоплемінні підрозділи представляли собою досить згуртований і мобільний колектив. Цим у значній мірі пояснюються успіхи багаточисленних військових походів, підкорення землеробських племен. Кочів'я, які належали союзу аварських племен, поділялися на області, на чолі яких перебували племінні воєначальники, які в свою чергу підпорядковувалися верховному кагану [4, с. 117]. Основна маса аварів знаходилася на різній ступені економічної і військової

субординації, утворивши цілу ієрархію, нижчим щаблем якої були рядові воїни, а верхньої – обласні воєначальники і верховний каган.

В етнічному відношенні каганат не був однорідним. Ще в період просування через Причорномор'я авари приєднали залишки гунів і окремі племена тюрко-болгар, відомих в історичній літературі під іменем протоболгар. Наявність останніх у складі Аварського каганату прослідковується до початку VII ст., коли в результаті міжусобної боротьби з аварами біля дев'яти тисяч протоболгарських сімей змушені були залишити каганат. Джерела повідомляють про те, що авари забирали і поселяли в своїх володіннях населення візантійських міст. У межах Аварського каганату окремі групи осілого населення досягли в VII ст. благополуччя. Відомо також, що до кінця IX ст. на території Паннонії перебували групи гепідів. Поступово важливим етнічним компонентом каганату стали слов'яни.

Ще напередодні загарбання аварами Паннонії проникненню сюди слов'ян сприяла їх участь у боротьбі гепідів з лангобардами. Після цього в межиріччя Дунаю і Тиси разом з аварами перемістилися окремі групи слов'ян з пониззя Дунаю. Коли лангобарди залишили Середнє Подунав'я, розпочалася слов'янська колонізація західної частини Тисо-Дунайської низовини і долин Східних Альп. Незабаром ці слов'яни опинилися під зверхністю аварів. У залежність від них нерідко потрапляли і багато інших слов'янських племен за межами Паннонії. Стосунки аварів і слов'ян не завжди і не всюду були однаковими. Значна частина слов'ян, насамперед на території Паннонії, а пізніше і за її межами, сплачувала данину аварам. Відомі непоодинокі випадки аварських набігів на слов'янські племена, але частіше авари і слов'яни виступали як союзники, разом здійснюючи наступ на сусідні землі.

Більшість їх сумісних виступів датується кінцем VI – початком VII ст. Так, слов'яни, стикнувшись у верхів'ях Драви з протидією баварців, у 595 році отримали над ними рішучу перемогу в результаті активної допомоги аварів. Після цього слов'яни разом з аварами і лангобардами здійснили ряд набігів в Істрію і Північну Італію. Але особливо багаточисленними на рубежі VI – VII ст. стали аваро-слов'янські вторгнення в балканські провінції Візантії – Далмацію, Мезію, Фракію, Македонію. Так, у 587 році хан Баян спустошив Мезію, зруйнував Доростол (Сілістрію), Сингідун (на Дунаї), Маркіанополь (на західному узбережжі Чорного моря). Крупні вторгнення авар на Балкани відбулися в 592, 598 і в наступні роки. Під час цих походів слов'яни нерідко осідали на захопленій території, в той час як авари поверталися на лівий берег Дунаю. Головні кочів'я аварів розташовувалися в центральній частині середньодунайської низовини, де ними була створена система "хрингів" – оборонних споруд, яка складалася із декількох груп укріплень [10]. На думку вчених, головний із цих "хрингів" був резиденцією кагана та його оточення і знаходився на місці сучасного румунського міста Тімішоара.

Вже на час захоплення аварами Середнього Подунав'я в них починають формуватися класові відносини. Цьому в значній мірі сприяло зосередження в руках кагана і знаті військової здобичі, а також данини з підвладних племен і Візантії. З'явилися раби-полонені, які використовувалися головним чином у

ремеслі. Однак незавершенність процесів класоутворення проявилася перш за все у збереженні родоплемінних порядків протягом існування каганату. Про це свідчить, зокрема, чіткий поділ аварів майже до кінця VII ст. на окремі племена, значна роль племінних старійшин у житті як кожного племені, так і каганату в цілому, наявність народних зборів, які обирали керівництво каганату.

Розпад аваро-слов'янського об'єднання починається у 623 році, коли під час чергового походу аварів у візантійські володіння вибухнуло повстання підлеглих їм слов'янських племен. Очолив його Само – людина, походження якої, на жаль, точно не встановлено. На думку одних вчених, він був франком, який прибув до слов'ян з торговою місією, інші вважають, що Само – слов'янин, який довгий час прожив серед франків і став купцем. Слов'янські племена, об'єднані Само, успішно протистояли спробам аварів придушити повстання. Цьому сприяло загальне послаблення каганату в результаті нищівної поразки авар під Константинополем у 626 році. Лише в 60-х роках VII ст., після розпаду союзу слов'янських племен на чолі із Само, авари відновлюють набіги на сусідні землі, правда, вже в значно менших масштабах.

В середині VII ст. авари витісняються із Північного Причорномор'я, а їх влада над Паннонією обмежується із створенням у 680 році Болгарського царства на Дунаї. Остаточної поразки аварам нанесли у 796 році франки Карла Великого, після чого фактично покладено край існуванню Аварського каганату, хоча окремі виступи авар проти франків тривали до IX ст. В подальшому вони були повністю асимільовані народами Західного Причорномор'я і Подунав'я. Тут доречно привести слова літопису: «... були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: погинули вони, як обри, - бо нема їхнього ні племені, ні потомства» [2, с. 7].

Що стосується археологічних пам'яток, то, як встановили вчені, кочівники-авари не залишили довготривалих поселень і їх старожитності вивчені тільки по могильникам і окремим похованням. На території угорської низовини відкрито понад 1100 пам'яток аварської культури, яка відома в європейській археології під назвою культура Кестхей [6, с. 312]. Свою назву вона отримала від місця перших розкопок аварських артефактів в Угорщині біля озера Балатон. Авари здійснювали захоронення за звичайним для кочівників обрядом інгумації. Похованих клали в прості могильні ями головою на північ разом з кінями, іноді тільки кінським черепом і ратицями.

Під час розкопок чоловічих поховань зустрічалися бронзові поясні набори, до складу яких входили пряжки, накладні прорізні бляшки, підвіски, наконечники пасків. Серед зброї це прямі чи криві шаблі, залізні наконечники списів, залишки кістяних накладок лука і трьохлопасні втульчаті наконечники стріл. Добре прослідковується зміна дволезових мечів однолезовими в VII ст. В другій половині VII ст. клинок отримав вигин, іноді доволі сильний, і перетворився в шаблю. Саме в аварських похованнях вперше в Європі зафіксовано стремена. У жіночих похованнях виявлено різноманітні прикраси: намисто, сережки із срібла з зерню, пальчаті фібули. Інколи там знаходився посуд, який переважно ліпний ранньослов'янський чи візантійський.

На території Словаччини старожитності слов'яно-аварської культури поширюються в VII-VIII ст., які стали наслідком зближення слов'яно-аварського населення. Артефакти культури відомі із могильників з тілопокладенням в південній Словаччині. В них знайдено спорядження вершника (шаблі, наконечники стріл, бронзові бляшки, кераміка). У Кошицькому краю Східної Словаччини, який входить до регіону Верхнього Потисся, теж виявлено ряд слов'яно-аварських могильників. Поховальні ями з тілопокладенням були прямокутної форми, глибиною 1,5 – 2,2 м від сучасної поверхні [3, с. 344]. Кістяки повернуті головою на схід. У похованнях дружинника, як правило, був осідланий кінь. Такі захоронення, вірогідно, належали верхівці слов'яно-аварського суспільства, бо розмірами та спорядженням відрізнялися від інших. У чоловічих виявлено ножі, кресала, зброю (шаблі, стріли, сокири, наконечники списів) східного походження. Пряжки, бронзові бляшки прикрашені стилізованим рослинним і звіриним орнаментом [8, s. 604 – 608]. На скелеті коня зафіксована зброя - вудила, стремена, пряжки для кріплення сідла, а на голові - бронзові або мідні фалери. Для жіночих поховань притаманні бронзові підвіски та скляне намисто. Чоловічі, жіночі й дитячі супроводжувалися керамікою, а також м'ясною їжею (вівці, кози, коня, курки). На погляд учених, багаті поховання кіннотника зі спорядженням належали представникам аварської спільноти, а поховання в супроводі посуду (горщик біля ніг) - слов'янам [7, s. 201].

Аварські знахідки VII ст. зафіксовані і по всьому Трансільванському плато. Так, в похованнях виявлено залізні серпи, ножі, кресала, штампи для виготовлення ювелірних виробів (підвісок, бляшок), маленькі цеберка. Цікавою знахідкою став скарб візантійських золотих монет із Фіртушу поблизу міста Одорхей [5, с. 292]. Він, ймовірно, був накопичений із візантійської данини аварам. Знахідки зброї – втульчаті залізні наконечники списів і дротиків, бойові сокири, кістяні накладки від луків. Із предметів кінської зброї виявлено стремена, залізні вудила, накладні бронзові прикраси кінського убору. Що стосується жіночих поховань, то в них знайдені бронзові браслети з масивними потовщеними незімкнутими кінцями, масивні срібні і бронзові сережки, прикрашені зерню.

Висновки.

Поки що не всі проблеми історії аварів і, зокрема, слов'яно-аварські відносини, достатньо вивчені. Потребує подальшого поглибленого дослідження їх перебування на теренах Східної і Центральної Європи загалом і Тисо-Дунайського басейну зокрема, проведення подальших археологічних розкопок за участі вчених багатьох європейських країн.

Література:

1. Котляр М.Ф. Авари. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2003. Т.1. С.12.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л.Махновець. Київ: Видавництво «Дніпро», 1989. XVI + 591 с.
3. Пеняк П. Поховальні пам'ятки й обряд поховання давніх слов'ян

Верхнього Потисся. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. Львів, 2020. С. 319 – 352.

4. Плетнева С.А. *Кочевники средневековья*. Москва: Наука, 1982. 188 с.

5. Фёдоров Г.Б., Полевой Л.Л. *Археология Румынии*. Москва: Наука, 1973. 411 с.

6. Эрдели И. *Археология Венгрии VI – XI вв. Археология Венгрии: конец II тыс. до н.э. – I тыс. н.э. (Отв. ред. В.С.Титов, И.Эрдели)*. Москва: Наука, 1986. С. 310 – 346.

7. Budinský-Krička V. *Slovanské mohyly na východnom Slovensku. Slovenska archeologia*. 1958. VI-I. S. 138 – 205.

8. Kabat J. *Avarsko-slovanské pohrebište v Barci u Košic. Archeologicke rozhledy*. 1954. VI-5. S. 604 – 608.

9. Авари. URL:<https://uk.wikipedia.org>

10. Аварський каганат. URL:<https://uk.wikipedia.org>

Abstract. *The article is devoted to the history of the creation of a powerful political union - the Avar Kaganate - in the Tisza-Danube basin. The military organization of the Avars, the ethnic composition of the population of the Kaganate, the relations of the Avars with the Slavs are considered. Archaeological data were also used, testifying to the peculiarities of the material and spiritual culture of the Avar nomads.*

Key words: *Avars, Tisza-Danube basin, Avar Kaganate, Slav-Avars burial grounds.*